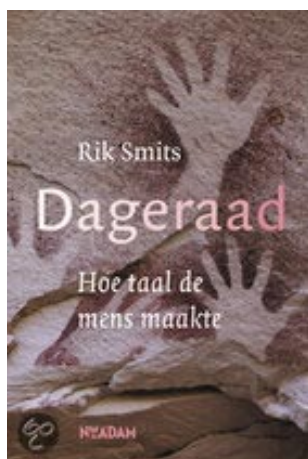

www.unide.nl

Titel: Dageraad

Subtitel: Hoe taal de mens maakte

Auteur: Rik Smits

Uitgeverij: Nw A'dam, Amsterdam 2009.

ISBN: 9789046803899.

Omvang: 272 pagina's met illustraties.

Boekbespreking door Nico Spaans

De vlieg vliegt,

De vlinder vlindert,

De koe koeit

En het paard paardt (met dt!)

Maar de mens menst niet. (Vrij naar Hans Wesseling)

Grappig, hè? En achter de grap zit nog een grap, maar daarover later.

Hoe komt het dat de mens niet 'menst', dat wil zeggen: gewoon mens is, gewoon is, net als de dieren? Het komt doordat zijn denken in de weg zit. Het menselijk denken bedient zich van taal. Hoe is deze typisch menselijke eigenschap, taal met woorden, ontstaan? Over dit probleem hebben velen zich gebogen en dat gebeurt vandaag de dag nog steeds.

Taalkundige en wetenschapsjournalist Rik Smits (1953) bouwt in zijn boek Dageraad, hoe taal de mens maakte, een verrassend eenvoudige, maar stevige theorie op hoe het talige menselijke denkvermogen ontstaan is.

Hij gaat daarvoor zo'n anderhalf miljoen jaar terug in de tijd, naar de periode dat de hersenen van *Homo erectus* een enorme groeispurt maakten. Zij werden in relatief korte tijd twee keer zo groot als voorheen.

Dit moet, aldus Smits, vooral ons geheugen vergroot en verbeterd hebben, waardoor we veel beter werden in het *leren door ervaring*, dus flexibeler werden, en waardoor we ons in verschillende of zich wijzigende milieus makkelijker konden aanpassen. Smits wijst er voortdurend op, dat iedere genetische wijziging een direct evolutionair voordeel moet hebben, omdat deze anders geen levensvatbaarheid heeft. Het voordeel van dit vergrote aanpassingsvermogen aan veranderende milieus is evident.

Het hebben van meer gegevens in het geheugen kan ertoe geleid hebben dat er als vanzelf nieuwe geheugengegevens gingen ontstaan. Een herinnering, een concept of een reactiepatroon in het geheugen moet uiteindelijk een vertakt netwerk zijn van neuronen die elkaar via synapsen actief houden. Wanneer verschillende patronen elkaar raken of overlappen, zou dat op zich weer nieuwe activatie-patronen kunnen doen ontstaan, nieuwe geheugengegevens. Die ontstaan dan dus zonder prikkels van buitenaf, maar alleen uit patronen van prikkels die al in het geheugen zelf bestaan. Een begin van een echte *binnenwereld*, zoals Smits het noemt, een wereld die (alleen) in ons denkhoofd bestaat, kenmerkend voor de mens.

Hij betoogt hoe dit omvangrijke geheugen tezamen met het 'gooivermogen' en gevoel voor muziek en ritme, kan hebben geleid tot het ontwikkelen van taal. Het zijn eigenschappen die zich zelfstandig en los van elkaar kunnen hebben ontwikkeld en die elk

op zich evolutionair hun nut hadden. Door hun combinatie werd het ontstaan van taal mogelijk.

Gooimachine

Om uiteindelijk te komen tot de kennis en het creatief denkvermogen die ons als moderne mens kenmerken, is een goed systeem om de rijkdom aan gegevens die in de hersenen ontstaan was, te kunnen beheren en organiseren onontbeerlijk.

Smits beschrijft uitgebreid hoe de mens in zijn eerste levensjaren de onweerstaanbare drang heeft om alles in zijn omgeving aan te wijzen. Aanwijzen is een eigenschap die je bij dieren niet zult vinden. Dit aanwijzen gaat gepaard met het willen benoemen van dingen, een aanzetje tot het vormen van betekenisvolle klanken.

Het aanwijzen is volgens hem mogelijk ontstaan uit een ander vermogen dat de mens eerder ontwikkeld had, namelijk dat om bijvoorbeeld een steen gericht naar een zich snel bewegend voorwerp – lees: een prooidier – te gooien. Een belangrijke eigenschap om te kunnen jagen. Om raak te gooien moeten veel gegevens razendsnel door de hersenen verwerkt worden, zoals welke spieren en welke spierkracht bij een bepaalde bewegings-snelheid van het dier precies nodig zijn.

Voor de coördinatie van de vele lichaamsfuncties die hierbij ingeschakeld worden, is een zeer complex vermogen van de hersens nodig. Een supersnelle rekenmachine die door zijn omvang en complexiteit zeer veel energie vergt, maar een groot evolutionair voordeel verschaft. Met het ontwikkelen van dit gooivermogen leerden de hersenen grote hoeveelheden verschillende gegevens heel snel tegelijkertijd verwerken.

Ritme

Allerlei cycli in de natuur, in alle organismen van groot tot klein, van de kringloop der seizoenen tot de hartslag van het kleinste dier, zijn gebaseerd op *ritme*. Ook veel vormen van (dier-)gedrag zijn ritmisch. Ritme geeft structuur, regelmaat; het is een *ordenend principe*. Precies wat nodig is om grote hoeveelheden gegevens te ordenen en beheren,

zodat ze hanteerbaar worden en in grotere, betekenisvolle complexen gegroepeerd kunnen worden.

Ritme is ook een belangrijk element van de taal. Reeds de oudste poëzie, zoals die van Homerus, werd in ritmische vorm geschreven. Het metrum diende onder andere als geheugensteun bij het onthouden van de ellenlange verzen, die oorspronkelijk mondeling werden overgeleverd.

Ritme speelt in ons moderne taalvermogen op subtiele manier een rol. Het zou dan ook een belangrijk ordeningsmechanisme kunnen zijn bij het structureren van gedachten en redeneringen in onze hersenen.

Zingen

De mens deelt zijn ritmische en muzikale vermogens met vele dieren en deze vermogens zijn welhaast zeker ouder dan de menselijke taal. Misschien heeft *zingen* bij mensen net als bij bijvoorbeeld vogels een seksuele functie, waarbij een mogelijke partner verleid kan worden.

Maar zang, beurtzang en samenzang zijn ook effectieve middelen om zwaar werk binnen een groep te verlichten (sjouwen, sjourren,

marcheren, enzovoort). Bovendien versterkt zang de onderlinge band tussen leden van een groep, denk aan samenzang, religieuze zang, en aan het gedrag en gevoel van verbroedering van het publiek bij popconcerten, enzovoort. Zowel de seksuele als de sociale functie van muzikaliteit boden kennelijk voldoende evolutionair nut om als eigenschap te beklijven.

Naast ritme is een even fundamentele eigenschap van muziek de syntaxis: een stelsel van regels dat bepaalt hoe tonen en combinaties van tonen tot melodieën aan elkaar geregen kunnen worden en hoe de onderdelen zich dan tot elkaar verhouden, welke tonen en intervallen daartussen geldig zijn, en wat als vals beschouwd moet worden. Net als talen verschillen die regels in hun details van cultuur tot cultuur.

Van dit vermogen – de leer van de zinsbouw – kon bij het ontstaan van taal, met name bij het formuleren van betekenisvolle zinnen, dankbaar gebruik worden gemaakt.

Recursie

Een ander kenmerk van de menselijke taal is recursie. Een recursief proces is een proces dat zijn eigen brandstof maakt; dat draait dus altijd maar door zonder dat er iets van buitenaf aan hoeft te worden toegevoegd (ter vergelijking gebruikt Smits het grappige voorbeeld van het zich vermenigvuldigen van konijnen, waarvan de jongen zich weer met elkaar kunnen vermenigvuldigen en hun jongen ook weer, tot in het oneindige).

De steeds verder *groeïende binnenwereld* van de mens in combinatie met de snelle *gooicomputer*, *ritme* en *zang* levert een recursief proces op: een oneindige stroom steeds weer nieuwe, steeds complexere en gevarieerdere binnenwereldproducten, die allemaal weer aanleiding geven tot het ontstaan van nog meer nieuwe, andere binnenwereldproducten. Ziedaar onze altijd onrustige geest, waaruit altijd maar weer nieuwe ideeën, gedachten en verlangens opborrelen en die daardoor altijd hongert naar impulsen om zich mee bezig te houden.

Een wilde achtbaan van gedachten dus, exact het gegeven waar Patanjali het in zijn eerste sutra's over heeft: vr̥tti, de wervelingen oftewel de mallemolen van het denken en wat de yogi daarmee aanmoet!

En om nog even terug te komen op de eerste regels van dit stuk - het is nog maar de vraag of de mens niet 'menst'.

Het woord mens is namelijk etymologisch geassocieerd met woorden als het Oudnoorse manask en het Sanskriet (Oudindische) manas, dat denken of denkvermogen betekent.

De naam van de mens betekent dus letterlijk denker, en dat is precies wat hij van 's morgens vroeg tot 's morgens vroeg doet! [red.]

Rekenen is een recursief systeem in ons hoofd: bij optellen gebruik je getallen en dat levert weer getallen op.

Taal is ook recursief: dankzij de combinatierregels die woorden formeren uit kleinere woorden, en zinnen uit kleinere zinnen, woordgroepen en woorden, kunnen we letterlijk oneindig veel nieuwe taaluitingen produceren.

Pas na de in het dierenrijk unieke *integratie van binnenwereld, gooivermogen, ritmiek en zangvermogen*, waren onze hersenen in staat om zo ver te abstraheren, zulke complexe binnenwereldproducten te herbergen en te behappen, dat we ook *onzelf* onderdeel konden maken van onze eigen binnenwereld. Toen konden de hersenen een zelfbedachte versie van onszelf maken, los van ons lijf en onze omgeving, van dezelfde soort als alle andere concepten en begrippen die we in ons hoofd meedragen. Met het ontstaan van dat losgezongen binnenwereldproduct werden we waarlijk *individueel* en verwierven we een idee van en over onszelf; dit idee noemt Smits simpelweg de ziel.

Het samenvallen van de integratie en het ontstaan van taal

Tegelijkertijd met deze integratie moet ons taalvermogen ontstaan zijn. Smits voert een aantal gegevens aan die zijn theorie lijken te boekstaven.

Ten eerste *ordenen* en *structureren* we onze binnenwereld en brengen we hem tot bloei, met dezelfde eigenschappen die ook de kern van ons taalvermogen vormen: conceptualiseren en categoriseren zijn voor beide essentieel, evenals *recursie* en *syntaxis*: het hart van de menselijke taal, maar ook de grondslag van zang en muziek. Ook *ritmiek* is daarbij onontbeerlijk. En het vermogen om *razendsnel grote hoeveelheden instructies te verwerken*, ontwikkeld bij het leren trefzeker te gooien, stelt ons in staat om met gemak meer dan 150 woorden per minuut te produceren. Tenslotte is er onze neiging tot *aanwijzen* en *benoemen*, die op het gooivermogen lijken terug te gaan, maar ook de bron vormt van onze woordenschat.

Ten tweede volgt uit het samenvallen van de integratie van genoemde vermogens en het ontstaan van het taalvermogen automatisch de neiging om, als we een heel gestructu-

reerde en complexe gedachtegang opzetten, dat in taal te doen; of om hem zelfs punt voor punt op te schrijven, om de redenering beter onder controle te kunnen houden. In de derde plaats hebben we met deze theorie een houdbaar ontstaansmodel van het taalvermogen. Elk van de bouwstenen is op zichzelf evolutionair verantwoord en los van de andere nuttig. Ze kunnen geheel onafhankelijk van elkaar zijn ontstaan. De integratie ervan levert vanaf het begin groeiende intellectuele vermogens op. Dat moet bij geleidelijk groeiende kosten steeds voldoende evolutionair voordeel hebben opgeleverd. Ten vierde is het door deze theorie niet meer vreemd dat er nog heel lang nadat de hersenen van hominiden tot moderne omvang uitgegroeid waren en onze voorouders anatomisch al gelijk waren aan ons, er bijna nooit iets veranderde of werd uitgevonden. De rusteloze uitvindingdrift van onze geest komt immers pas op gang dankzij die integratie. En dat proces is wellicht pas heel lang na het ontstaan van alle afzonderlijke vermogens die ten grondslag liggen aan ons taal- en denkvermogen, begonnen.

Er resteren nog twee problemen.

- 1) Taal levert alleen evolutionair voordeel op als ook anderen erover beschikken.
- 2) Welk nut heeft een evolutionair duur maar onaf taalvermogen?

Beide problemen vervallen omdat niet *communicatie* de drijvende kracht achter de ontwikkeling van het taalvermogen moet zijn geweest, maar verbetering van de *intellectuele capaciteiten* waarmee een individu zich kon weren in de strijd om het bestaan.

Toen taal eenmaal als communicatiemiddel gebruikt kon worden, werd de mens verlost uit de gevangenis van zijn eigen hersenpan. Ineens werd het mogelijk gedachten te delen en zo de hersenen van allen samen te voegen tot één grote ideeënmachine.

Het was dus een geleidelijk proces dat op een gegeven moment zover gevorderd was dat het zich liet kennen in de vorm van het taalvermogen. Een langzaam verlichtingsproces dat steeds meer helderheid schept in onze positie ten opzichte van de wereld en de eigenschappen van die wereld. En van onszelf. Een proces waar onze individualiteit uit voortkwam en ook taal. En daaruit weer allerlei vormen van rationaliteit en logisch en wiskundig inzicht.

Tijdstip

Een natuurlijk beginpunt van de integratie van de verschillende vermogens kan zijn toen *Homo sapiens* *Homo erectus* (en de *Neanderthaler*) begon te

vervangen, zo'n 200.000 jaar geleden. Toen kan het integratieproces dus op zijn vroegst zijn begonnen.

Op zijn laatst is dat 35.000 jaar geleden, de periode waaruit de oudste grottschilderingen van de *Cro-Magnons* dateren. Afbeeldingen waaruit een vagelijk bewustzijn van de hen omringende wereld blijkt. De dageraad van het individuele bewustzijn.

Een ontluikend zelfbewustzijn blijkt uit tekens die zij van zichzelf achterlieten in de vorm van handafdrukken. [Zie de afbeelding op de voorkant van het boek.] Weliswaar worden er mensfiguren gemaakt in de vorm van kleine beeldjes, vooral vrouwenfiguurtjes, zonder gezicht. Deze lijken te verwijzen naar moederschap en menstruatie.

Maar het duurde tot 14.000 jaar geleden dat de mens zichzelf of een soortgenoot uitbeeldde. Pas vanaf dat tijdstip komen gezichten op beeldjes voor en verschijnen er mensfiguren op grotwanden. Nu zijn de beeldjes ook seksueel geladen. Het feit dat er millennia lang alleen vrouwen worden uitgebeeld, kan erop duiden dat de vervaardigers mannen waren. Het lijkt alsof de mannen wel de voor hun saillante vrouwen maar niet zichzelf of hun seksegenoten uit de achtergrond van hun beleving konden doen loskomen. Daartoe ontbrak het hun nog aan het noodzakelijke 'ik': de noodzakelijke individualiteit. Wandschilderingen laten dus tot 14.000 jaar geleden vrijwel geen mensfiguren zien, en

snijwerk in steen en been stelt dieren of vrouwen voor. Vrijwel nooit mannen en de vrouwen hebben geen gezicht. Ook ontbreken meestal erotische connotaties. Dat verandert allemaal zo'n 13.000 jaar geleden, eerst in het Nabije Oosten. Dan komen de pornoplaatjes, de dildobeeldjes en beeldjes met gezichten: een teken dat er besef is van individualiteit en van persoonlijke beleving. En ontstaat de behoefte om dat alles te uiten.

Landbouw en taal

Smits ziet een opmerkelijk verband tussen het vermogen om landbouw te bedrijven in de ware zin des woords en het taalvermogen met het bijbehorend individualiteitsbesef. Net als het schrift is de landbouw op verschillende plaatsen onafhankelijk van elkaar ontdekt, beide het eerst door de Sumeriërs, 10.000 jaar geleden. De vinding verspreidde zich doordat groepen jager-verzamelaars hem aan elkaar doorgaven, waarbij deze binnen één generatie opgepikt werd. Deze meest ingrijpende uitvinding in het leven van mensen, een noviteit die hun hele leven en levenswijze totaal op zijn kop zette, verspreidde zich dus razendsnel.

De grote vraag is nu: was deze allesbepalende omwenteling mogelijk geweest als mensen niet over een volledig functionerend taalvermogen hadden beschikt? Zoals alles wat de *Cro-Magnons* bereikt hadden het zonder taal kon stellen?

Door het ideale klimaat in de Vruchtbare Halvemaan 10.000 jaar geleden, groeiden wilde gewassen als gerst en eenkoorn zo overvloedig, dat met men overschotten bleef zitten. Daarvoor moest men opslagplaatsen bouwen die bestand waren tegen weer en wind en ongedierte.

Van echte landbouw is pas sprake als men aan verbetering van het zaaigoed doet en aan bemesting, bevoeiing en grondbewerking.

Hoe kwamen mensen op het idee om graankorrels te gaan zaaien? Daarvoor moet je het verband begrijpen tussen de korrels in de rijpe aar en de nieuwe plantjes die pas maanden later uit de grond omhoogkomen. Het zien van dat verband was voor de jager-verzamelaars van toen niet zo vanzelfsprekend als het voor ons lijkt.

Als het bewaren van de voorraad niet goed lukte, doordat er bijvoorbeeld vocht bij kwam waardoor de graankorrels gingen uitlopen, moet aan de toenmalige boer als vanzelf het verband tussen zaad en plant duidelijk zijn geworden. En daarmee het idee van landbouw, in de zin van welbewust zaaien om te oogsten.

Permanentie

Maar dat 'als vanzelf' geldt alleen maar voor ons, moderne mensen. De mens van toen moet eerst over vermogens hebben beschikt om voor de ontdekking van de landbouw noodzakelijke redeneringen op te bouwen en de juiste gevolgtrekkingen te maken.

Wat daarvoor nodig is, is een begrip van individualiteit en permanentie, niet alleen van zichzelf, maar ook van de verschijnselen in de wereld om je heen, zoals de graankorrels, los van de wereld waarin ze voorkomen. Je moet dus beseffen dat het bij de in de grond gestopte graankorrel en het plantje dat er later uitgroeit, om *dezelfde* korrel gaat. Daarbij hoort een goed ontwikkeld *tijdsbesef*, een idee van tijd als dimensie. En van permanentie: het besef dat dingen een verleden, een heden en een toekomst hebben; een geschiedenis, waarin ze weliswaar kunnen veranderen, maar toch in wezen zichzelf blijven. Daarvoor is *logica* nodig: het verband tussen oorzaak en gevolg (tijd) begrijpen en kunnen beredeneren.

Het benodigde begrip van individualiteit is een centraal deel van ons taalvermogen. Het uit zich onder meer in die uit het gooivermogen ontwikkelde drang tot benoemen, wat ieder klein kind voortdurend doet. Door ze een naam te geven, geef je dingen ook een eigen identiteit. Zo'n identiteit geven we niet alleen aan concrete zaken, maar vooral aan *complete categorieën*, ofwel *concepten*. Een kind leert dat het huisdier een hond is, en noemt alle honden (en wellicht ook andere dieren) hond. De namen die een kind geeft, krijgen meteen een zo breed mogelijke betekenis. We categoriseren en classificeren onze hele wereld zo snel mogelijk. Woorden zijn daarmee vaak alleen maar de verklankte vorm van een concept dat in de binnenwereld van de mens bestaat. Dat staat los van de materiële werkelijkheid van dat moment.

Deze onafhankelijke status van de binnenwereldproducten is nodig om het verband tussen

bijvoorbeeld een graankorrel en een daaruit voortgekomen kiemplantje te kunnen ontdekken. Immers, hoewel de graankorrel zelf veranderd is, bleef de representatie van die korrel in de binnenwereld onveranderd..

Het soort *logisch-abstract* denken dat hiervoor nodig is, is typisch het soort van redeneren dat we alleen maar in taal kunnen doen. Kenmerkend voor mentaal en menselijk denken is het bezig zijn met zaken die op het moment van bespreking of overdenking niet aanwezig zijn. Als je, bijvoorbeeld met betrekking tot het verband tussen zaad en kiemplant, over het verleden of de toekomst nadenkt, houd je je bezig met toestanden die niet daadwerkelijk aanwezig zijn. Dat is het soort abstract denken, waartoe apen of andere dieren niet in staat zijn. Blijkbaar is het, net als het *individualiteitsbesef*, een product van ons *taalvermogen*. Het is daar onlosmakelijk mee verweven en kan niet zonder taal bestaan. Zo, redeneert Smits in zijn heldere en vermakelijke schrijfstijl, maakt taal de mens tot mens.

Landbouw is de eerste culturele verworvenheid waarvoor meer vermogens nodig zijn dan een goed geheugen, wat algemene intelligentie en goed afkijken. De oerboeren in de Vruchtbare Halvemaan zijn de oudste mensen die over een echt en compleet modern taalvermogen beschikt moeten hebben. Het was dat vermogen dat naast het juiste soort abstract denken ook de ontwikkeling van echte talen mogelijk maakte, en uiteindelijk de hele menselijke beschaving tot gevolg had.

Echo's van het verleden

De 10.000 jaar dat we een taalvermogen en daarmee een zeker ik-besef hebben is evolutionair gezien slechts een oogwenk. Het is niet moeilijk om sporen te vinden van de veel langere tijd dat we het zonder de sturing van het gedrag moesten doen. Talloos zijn de situaties waarin we onze keurige zelf-beheersing voor korte of langere tijd verliezen. Denk bijvoorbeeld aan een vloek die ons bij onwennig timmerwerk allemaal wel eens ontsnapt, of aan bepaald gedrag in het verkeer of een tik die een doorgaans vriendelijke ouder voor hij het weet uitdeelt aan zijn jengelende kind.

Het genot dat velen ontlenen aan het opgaan in een groep zou zo'n spoor kunnen zijn. Denk aan het relschoppen van hooligans, maar ook aan samenzang of dansen in een grote groep, aan het opgaan in het publiek bij voetbalwedstrijd of (pop-) concert. Deze vorm van anonimiteit en verlies van individualiteit wordt door velen kennelijk als aangenaam ervaren. Ook het dragen van een uniform is een vorm van ontindividualisering die kan leiden tot een gevoel waarbij het belang van het collectief het individuele overleven minder belangrijk maakt. Bij militairen bijvoorbeeld.

In ons gedrag zijn we in wezen nog niet zo ver verwijderd geraakt van onze voortalige toestand. Smits vindt daar in het werk van Homerus sporen van terug. In de Ilias een herinnering aan de wereld van voordat de mens zich mentaal had losgemaakt uit zijn natuurlijke omgeving en in de Odyssee een herinnering aan het nieuwe zelfbewustzijn dat daarna bezit van hem nam. Homerus tekende deze verhalen op in de 7^e eeuw voor Christus, maar de verhalen zelf zijn hoogstwaarschijnlijk veel ouder, net zoals dat het geval is met de verhalen uit bijvoorbeeld de Edda. Oeroude verhalen die, totdat ze opgeschreven werden, generaties lang mondeling doorgegeven zijn. Het is zelfs niet zeker of Homerus werkelijk als persoon van vlees en bloed bestaan heeft, maar net als bijvoorbeeld Patanjali, 'schrijver' van de yoga-aforismen, gezien moet worden als een mythe of een verzamelbegrip waarachter verschillende allang vergeten schrijvers en zangers schuilgaan.

Driften versus zelfbewustzijn

In de Ilias draait het om de strijd tussen twee even koppige als eerzuchtige edelen, de Myceense koning Agamemnon en prins Achilles der Myrmidonen, die zich onder andere manifesteert in de tienjarige belegering van Troje, de stad die uiteindelijk ingenomen wordt met de befaamde list met het houten paard. Het is een verhaal van wrok en wraakzucht, van woede en wantrouwen, hebzucht en trots. Waarin het kortom draait om nauwelijks te beheersen driften en emoties en de dodelijke gevolgen daarvan.

In deze geschiedenis lopen de werelden van mensen, goden en andere magische wezens nog volkomen door elkaar heen. Er wordt vrijelijk en vanzelfsprekend met de goden

Odysseus slaat de raad van Circe om aan de betoverende zang van de Sirenen te ontkomen door wasproppen in zijn oren te stoppen, in de wind en laat zich vastbinden aan de mast – een mooi staaltje van zelfbeheersing. [Odysseus en de Sirenen – Herbert Draper, 1910]

overlegd en zij vechten dapper mee in de strijd. Zoals de Ilias begint met het woord *mènīs*, wrok, en daarmee meteen het hoofdthema neerzet, zo begint de Odyssee met het woord voor man: *anèr*. Deze laatste gaat dan ook over de aard en de lotgevallen van een mens. Odysseus is een mentale krachtpatser, een onafhankelijk individu dat op de kracht van zijn hersenen moet overleven, door berekening en manipulatie. Een man die wordt gedreven door twijfel, nieuwsgierigheid en onderzoekingsdrang. In de Odyssee is het contact met de goden veel beperkter en grijpen zij vrijwel nooit direct in. Weliswaar geven zij Odysseus vaak raad, maar deze stelt zich veel onafhankelijker tegenover hen op en bedenkt en beslist vaak *zelf* hoe te handelen. Individualiteit en zelfbewustzijn vormen een hoofdthema, vaak in de vorm van verzet tegen verleidingen die stevast leiden tot identiteitsverlies of de dood.

Odysseus ontsnapt aan de verleiding van de roes van vergetelheid die de Lotuseters hem bieden en hij redt zijn bemanning uit de betovering van Circe, waardoor zij in zwijnen veranderen en *vergeten wie en wat zij waren*.

Een ander hoofdthema in de Odyssee is *identiteit en identiteitsbedrog*. De afloop van het verhaal, waarbij hij alle vrijers van zijn echtgenote Penelope vermoordt, draait om het gegeven dat hij niet herkend wordt. Ook het Trojaanse paard dat Odysseus bedenkt is een geval van valselyk voorgewende identiteit. Hij heeft een slimme list bedacht waarvoor zelfbeheersing nodig is om op het juiste moment toe te slaan, maar Odysseus heeft de grootste moeite zijn mannen ervan te weerhouden 'ouderwets' aan te vallen en neer te slaan wie zij te pakken kunnen krijgen. Dit thema vindt zijn hoogtepunt in het verhaal waarin Odysseus en zijn bemanning gevangen gehouden worden in de grot van de bloeddorstige cycloop Polyphemos. Hij heeft het plan om 's nachts het oog van de reus uit te steken, maar is bang dat burenen zullen toesnellen als zij het gebrul van het monster zullen horen. Daarom zegt Odysseus dat hij Niemand heet. Als de burenen inderdaad komen en vragen wie hem overvallen heeft, antwoordt Polyphemos 'Niemand!', waarop de burenen weer huiswaarts keren.

Deze list bewijst hoezeer Odysseus een moderne mens is. Want om je identiteit te kunnen loochenen, moet je bewust een identiteit hebben. Om 'niemand' te kunnen worden, moet je jezelf los kunnen zien van jezelf en een echt individu zijn. Dus het besef hebben dat je voortbestaat als je je eigen bestaan ontkent.

'Odysseus is daarmee het schitterende slotakkoord van de lange, lange tocht waaraan de Cro-Magnon die in vage verwondering zijn hand op de muur afdruckte nog maar net begonnen was,' schrijft Smits. Door onze grote hersencapaciteit konden wij een uitgebreide en gedetailleerde interne schaduwwereld opbouwen. 'Maar het was de taal die daar de mogelijkheid van nieuwe categorieën en begrippen aan toevoegde' en daarmee de mens schiep. Begrippen die in de echte wereld buiten ons lichaam helemaal niet bestaan. Daar zijn concepten bij waarmee we werkelijke toestanden objectiveren die alleen binnen ons eigen lichaam bestaan. Die maken dat we woede, verlegenheid, pijn en plezier niet slechts hoeven te ondergaan, maar er ook over kunnen nadenken en mee kunnen spelen. Nog een stap verder gaan de concepten die alleen maar binnen ons denkraam bestaan, en een abstracte ordening geven aan onze denkwereld. Zoals economie, democratie, rechtvaardigheid, en begrippen als brandstof, voorwerp, middel en doel. Helemaal aan het eind staan de logische begrippen die we alleen dankzij ons taalvermogen bezitten, inclusief logische categorieën die in de buitenwereld helemaal niets betekenen of niet kunnen bestaan. Begrippen die alleen maar de ontkenning van iets vormen: niets, nergens en Odysseus' befaamde niemand.

Orange and Yellow - Mark Rothko, 1956.

Voortschrijdende evolutie

Maar met het ontstaan van taal en het soort zelfbewustzijn dat Odysseus bezit is alle ontwikkeling niet ten einde. Aan de hand van enkele voorbeelden over dobbelen en andere vormen van gokken veronderstelt Smits hoe de huidige mens weet heeft van kansberekening, die de Romeinen of de middeleeuwen kennelijk nog niet bezaten. Andere voorbeelden die hij noemt ter illustratie van onze nog steeds evoluerende geest zijn de, relatief zeer recente, emancipatie van slaven en die van de vrouw. Ook het verschijnen van de moderne, abstracte kunst en de oprechte waardering die velen – nog niet alle mensen – daarvoor hebben, is iets werkelijk nieuws, dat misschien een werkelijk nieuwe fase van ons brein weerspiegelt. Een andere ontwikkeling waar hij op wijst is de stijgende waarde van een menselijk leven. In de 19^e eeuw accepteerden de Amerikanen nog dat er tijdens veldslagen die slechts enkele uren duurden wel 40.000 doden vielen. De tol van de beide wereldoorlogen was voor Amerika even hoog, maar toen duurden slagen weken of maanden, niet een paar uur. Van de 58.000 doden die in acht jaar in Vietnam vielen had het land een jarenlangdurend trauma en in de huidige oorlogen tellen westerse landen hun gesneuvelden per stuk. Ook de gigantische hoeveelheden vissers die nog tot de vorige eeuw niet van zee terugkeerden zou men nu totaal onacceptabel vinden, een handvol drenkelingen is tegenwoordig wereldnieuws.

Na de ontdekking van het zelf volgde de ontdekking van de ander, van de vreemdeling en van de overwonnen mens. De kring die 'wij' zijn, wordt in de loop de eeuwen langzaam groter. 'Dat klinkt als vooruitgang, en dat is het ook', besluit Smits zijn opmerkelijke boek.